

מדעיות – מדעי הרוח – בחינת גבולות הגזרה

נורית מלניק, שפה וקוגניציה, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה,
רעננה תשע"ה, 207 עמ'

הקדמה

אני מבקש להציג את ספרה של נורית מלניק על שפה וקוגניציה שיצא באוניברסיטה הפתוחה. ספר זה הינו קורס המבקש להציג את יחסי הגומלין שבין הבלשנות התיאורטית לבין חקר הקוגניציה, מתוך עיסוק בניתוח של תופעות בלשניות מרכזיות. חקר הבלשנות מתמקד בהבנה של השפה ברמות ניתוח שונות (מרמת הצליל הבודד ועד למשמעות של יחידות שונות), ואילו מדעי הקוגניציה מתמקדים בהסבר של המשימות והתפקוד של הכשרים המנטאליים. באופן יחסי, מדובר בשתי דיסציפלינות חדשות. הבלשנות הפכה לתחום ידע עצמאי לפני כמאתיים שנה, ומזה כמה עשורים בודדים הפכה קוגניציה לתחום ידע שנותר עדיין נקודת מפגש לכמה תחומי ידע מגוונים ועצמאיים (פסיכולוגיה, פילוסופיה, נוירולוגיה, פיסיקה, אנתרופולוגיה ועוד). מעבר להצגה של הספר הזה, הדיון הנוכחי נועד בראש ובראשונה לעורר להסתכלות פחות מונוליטית על מדעי הרוח, לאור דיון בשאלות הנוגעות לאפיון המהותי של מדעי הרוח: מה נכלל בקטגוריה הזאת? במה תחומי הידע הללו מתאפיינים? ומהם כלי המחקר הננקטים בהם? אלו הן שאלות שנידונו זה מכבר מספר פעמים בכתב העת *קתרסיס*, בין במישרין ובין בעקיפין, ודומני שהדיון בספר הנוכחי מאפשר להרחיב את נקודת המבט על השאלות הללו.

יהיה כמובן מי שיתהה על הבחירה לסקור חיבור פדגוגי של האוניברסיטה הפתוחה, ויותר מכך על היומרה לעסוק דרכו בשאלות

מהותיות הנוגעות בתשתית של העיסוק האקדמי. ברם, אני מקווה שיעלה בידי לשכנע שהספר הנדון הוא חיבור חשוב לכל מי שאינו מצוי ברזי הספקטרום של העיסוקים הבלשניים כדי להיחשף לשאלות המהותיות העומדות כעת בפני מי שעוסקים בשפה הטבעית באופן מדעי. מעבר לעניין העצמאי שהספר מעלה, והצגה של תחום ידע בצורה נהירה וממצה, חשיבותו היא רבה, בכך שהוא מציג פרדיגמת מחקר חשובה המצויה בין כתלי מדעי הרוח – פרדיגמה, שבאופן מפתיע, רבים אינם מודעים אליה בספירה הציבורית, ואפילו בין כתלי היכלות חוקרי הרוח והתרבות אין היא מוכרת די הצורך.

כדי שאוכל להציג את הדברים הללו, אדרש להקדים ולדבר על הפיצול בין הסוגים השונים של המדעים לעיסוק בטבע לעומת מחקר הרוח. לאחר שאסקור בקצרה את הרקע לחלוקה המדוברת, אעבור להציג את הדעות השונות בשאלה האם החלוקה בין מושאי המחקר (הטבע והרוח) מחייבת גם מתודה מדעית שונה. בעוד שהדיון הראשוני יהיה כללי על מדעי הרוח, אני אפנה לאחר מכן להסביר על הייחוד של הבלשנות בהקשר הזה. לאחר מכן אציג את תכני הספר של נורית מלניק ואז אשוב להציג את התפיסה המדעית העומדת ברקע שלו. אחתום את דבריי בהתייחסות להשלכות הרחבות יותר של הדיון במאמר הסקירה הזה בדיון על מצב מדעי הרוח. אין הכוונה בדיון כאן להיכנס לפרטים של הספר. זהו קורס כתוב המציג עמדות ותפיסות מרכזיות בתחום הידע שלו, ואין בו יומרה להציג תיזה ספציפית, שאותה אפשר לבקר. לאור זאת, המטרה המרכזית של הדיון הנוכחי היא להציג את הסביבה האינטלקטואלית של הספר: מהן העמדות המדעיות העומדות ברקע שלו, באלו כלי מחקר הוא משתמש, ומהן סוגי העובדות המשמשות כדי לתקף תיאוריה מדעית.

מדעי הרוח – אפיון גבולות הגזרה

התייחסות שנעשה במאה התשע-עשרה בין "מדעי הרוח" ל"מדעי הטבע" צמח מתוך עמדה דואליסטית המבחינה ברמה האונטולוגית בין סוגים שונים של הווייה: "הטבע" לעומת "הרוח". הפיצול הזה מניח, על דרך ההכללה, שבעוד שבראשון שולט הדטרמיניזם-ההכרח, בשני שוררת חירות מוחלטת. לפיכך, כאשר עוסקים במדע

שמושאו הוא הטבע מבקשים לאתר את הקשרים הסיבתיים-חוקיים (nomological explanations) בין הסיבה לתוצאה. באופן מהותי, ההסבר המדעי בהקשר של תופעות הטבע נעוץ בגילוי של חוק הטבע המתאר כיצד מצב עניינים אחד מחייב מצב עניינים אחר. לעומת זאת, המדע המבקש להבין את הרוח, מנסה לפצח תופעות הנוגעות לתרבות – פרי היצירה האנושית, ולהתנהגות של בני האדם. בהקשרים הללו, שמים דגש מיוחד על הפרשנות שבה איש או אישה יכולים להבין ולפרש את היצירה האנושית הפרטית של זולתם, יצירה שאיננה נתונה להכללה ולחוקים. המטרה היא להבין את הפירות של הרוח האנושית בת-החורין שביכולתה לחדש ולייצר דברים חדשים שלא היו כדוגמתם. חרף ההבדלה בין סוגי המדעים, ברקע הפיצול הזה עומדת במידה רבה עמדה ריאליסטית, שלמעשה משותפת לשני התחומים, והיא שבמרכז המדע ניצבים אובייקטים ממשיים. המחקר המדעי חותר להבין את האובייקטים הללו כפי שהם, בין שהם גשמיים ובין שהם רוחניים. בהסתכלות על המיקרו-קוסמוס האנושי, מדעי הטבע מנסים לעמוד על התופעות הגופניות כפי שהן, ואילו מדעי הרוח מבקשים להבין את המצוי בנפש – בתיווך של גילוייה.

גם מבין אלו המקבלים את הדואליזם המדובר, המניח פיצול מטאפיסי בין שני מושאי המחקר, אפשר לזהות פרדיגמות שונות ששלטו בעיצוב הפעילות האקדמית בתחום של מדעי הרוח. השאלה המרכזית שעמדה על הפרק נוגעת למבנה של ההסבר המדעי בהקשר של מדעי הרוח, ועד כמה יש הבדל בצורה של ההסבר המדעי בדיסציפלינות השייכות לפקולטות השונות. באופן מכליל אפשר לדבר על הדיכוטומיה הזאת: מצד אחד עומדת הגישה הסבורה שיש פרדיגמה מדעית אחת, ומנגד עומדת הגישה הסבורה שיש פרדיגמות מחקר נבדלות למדעי הטבע ולמדעי הרוח.

נציג מובהק של הגישה הראשונה הוא ג'ון סטיוארט מיל (1806-1873), בחיבור System of Logic, בספר השישי בו עסק ב-Moral Sciences. הוא מציג שם את העמדה שמושג ההסבר היחיד התקף הוא בעל צורה של חוק. ליתר דיוק, הסבר הוא, בהגדרה, הצבעה על סדירות שמתקיימת. הסדירות הזאת, על פי בית המדרש האמפיריציסטי שאליו היה שייך, היא סדירות של הרשמים שלנו,

וממילא אין הבדל בין רשמים שמקורם בתופעות טבע בעולם, לבין רשמים שמוצאם בהתנהגות בני האדם. פועל יוצא מהתפיסה הזאת הוא הצורך להידרש לשאלת הבחירה החופשית, ולדעת מיל זו קיימת, אבל עדיין יש אילוצים מסביב המאפשרים לבחון את הפעילות של בני האדם על פי הקריטריונים האמפיריים. כלומר, על פי מיל אין זה משנה כלל שהדטרמיניזם אינו שולט ברוח. עדיין, לכל עיסוק מדעי יש צורה אחת והיא ניסוחים של חוקים. לפיכך המחקר העוסק בחוקי המכניקה, המבנה של התא, או ההיסטוריה של אירופה, חייב להיות מנוסח בעזרת הכללות וחוקים – זהו מושג הידע היחיד שיש, ורק לו יש תקפות אפיסטמולוגית.

מנגד, עומדת הגישה שעל פיה ההבדל המטאפיזי בין מושאי המחקר גוזר גם צורה אחרת למחקר עצמו. נציג מובהק של הגישה הזאת הוא וילהלם דילתי (1833-1911)¹ הסבור שקיים הבדל במהות בין מדעי הטבע למדעי הרוח, והניסיון לקחת את הפיסיקה או כל דיסציפלינה אחרת ממדעי הטבע כפרדיגמה לכל מדע באשר הוא, ובמיוחד למדעי הרוח, שגוי. דילתי חתר להציג מהלך קנטיאני ביקורתי בהקשר רחב יותר, החושף את היסודות של התחומים במדעי הרוח כתחום עצמאי שצריך להבין את שורשיו.

המטרה של מדעי הרוח, על פי דילתי, היא להבין את הנפש (mind). בהיעדר גישה ישירה אל נפש האדם הרי שהאובייקטים הנחקרים הם הביטויים של הרוח – הם המשקפים אותה. זה, לטעמו, שורש ההבדל בין מדעי הטבע למדעי הרוח. במדעי הטבע צופים באובייקטים ובתהליכים, ועוסקים במה שנראה ומנסים לייצר קשרים הניתנים לצפייה מראש (פרדיקציה) בין תופעות הגלויות לחוקרת. לעומת זאת במדעי הרוח אין גישה לרוח עצמה אלא רק למבעיה, ולכן חותרים להבין דרך המבעים את מה שהם מגלמים. יש מספר הבדלים נוספים בין התחומים שהם פועל יוצא מההבדל בין מושאי המחקר. לדוגמה,

¹ ראו במיוחד, Dilthey, W., Selected Works, R.A. Makkreel and F. Rodi (eds.) Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989, Vol. 1, *Introduction to the Human Sciences*.

בעוד שביסוד של העיסוק בטבע עומדת הנחת ההומוגניות (כל אטום, למשל, אמור להיות זהה לכל אטום אחר) במדעי הרוח ההנחה היא שכל אינדיווידואל שונה, ועל פי זה מדעי הרוח אינם חותרים לזהות וחוקיות, אלא הם מבקשים לפצח את המקרה הפרטי היחיד. השלכה נוספת של החלוקה הזאת היא שבחקר הרוח מושא המחקר גדל – בכל דור יש דברים נוספים לחקור שכן היצירה האנושית גדלה, וזאת בניגוד לטבע, שבמהות איננו משתנה כלל.

מעבר לכך, יש גם הבדלים באופי של ההסבר המדעי. בעוד שמדעי הטבע מבקשים להתרחק מהנראות, ולהצביע על קשרים סיבתיים שאינם טריוויאליים, וממילא אין ערך ל־common sense, במדעי הרוח יש כמיהה להגיע להבנה הפשוטה הקרובה ל־common sense.

כאשר נשאלת השאלה הקנטיאנית: מה מאפשר לנו להבין? התשובה לכך, במדעי הרוח, על פי דילתיי, היא: הסימפטיה – הזהות שבין החוקר למושא החקר. היכולת להבין קשורה לכך שביטוי פסי מעורר משהו אצל הקולט הדומה למה שחווה בעצמו, ובסיסמה של דילתיי: "to reproduce is to relive". דרך המבעים של אחרים, החוקר חווה מחדש את החוויות המנטאליות. בשורה התחתונה, המטרה של איש מדעי הרוח היא להבין, דרך פרשנות של מבעים וההזדהות עם יצירתם. לאור זה, המחקר של מדעי הרוח נדרש לפתח כלים ומתודה ל"הרמנויטיקה". המדענית נסמכת אפוא על אלמנט אישי, על ההיכרות האינטימית שלה עם מושאי המחקר שלה.

כאשר המדען חותר לפרש המבע של זולתו לאור ה־common sense, ומתוך סימפטיה, מתעורר ממילא האתגר הגדול שעמד ועומד בפני אנשי מדעי הרוח, והוא לענות על השאלות המהותיות הללו: "במה איש האקדמיה הופך ל'מקצוען'?" "במה שונה חוקר הספרות בעל הקתדרה האקדמית מאיש תרבות כאשר שניהם מבקשים לנתח שיר או יצירה ספרותית קדומה?". אין זה ברור במה הופך מישהו ל"מקצוען" יותר בתחומים שנדרש בהם "סימפטיה" או חוש בריא של common sense. לפי זה, בעוד שקני המידה לתיחום (demarcation criteria), התוחמים בין מדע לפסאודו-מדע, ברורים במדעי הטבע, הגבולות מטשטשים כאשר ניגשים לערוך הבחנות מעין אלה במדעי הרוח.

לשאלות מן הסוג הזה, מטבע הדברים, השלכות פוליטיות כלכליות רבות. רק לאנשי המדע מעניקים משרות באוניברסיטה; הם שמקבלים את תקציבי מחקר, ואילו ה"חובבנים" נדרשים לעסוק בעיסוק דומה (ולעתים אף זהה) בזמנם החופשי ועל חשבונם הפרטי. כדי להתמודד עם הקושי הזה, כבר במאה ה-19 החלו להצביע על "כלים" הנדרשים לאיש המדע, כלים שענו על פי רוב למילות הקסם כגון "כלים פילולוגיים" או "כלים ביקורתיים", ביניהם ידע של שפות, שימוש בכתבי יד ועוד דברים אחרים, שבצדק או שלא בצדק נחשבו ככלים המאפשרים לחוקרת "להבין" את רעותה באופן אותנטי. אחת הנגזרות של הצורך הזה היא הנטייה לעסוק בתקופות ישנות ובטקסטים שנכתבו בשפות עתיקות – כדי להכביד על האפשרות להגיע לפרשנות המקורית, ובכך נוצר חייץ ברור בין ה"חוקר" לרעהו ה"חובבן".

הדיסציפלינה הבלשנית

מטיעונים ברקע הבסיסי הזה על אודות העיסוק במדעי הרוח, אעבור לומר דברים כלליים בהקשר הזה על הבלשנות. בלשנות, המחקר המדעי של השפה, מאז ומתמיד סיפקה כלים לבחון את גבולות הגזרה של המדעיות במדעי הרוח. קביעה זו היא פועל יוצא של העובדה שככל הנראה, היא תחום הידע האחרון בין מדעי הרוח ששומעים בו לרוב הדים של החתירה להיחשב כמדע במובן הפוזיטיביסטי, מובן אשר מוגדר על פי הקריטריונים של המדעים "הנוקשים" כפיסיקה וכימיה. אפשר לחשוב על שתי סיבות עיקריות לכך שבלשנים חותרים לתפיסה מדעית פוזיטיביסטית, העונה לכללים הנוקשים של מדעי הטבע הקלאסיים:

1) הממשות הפיסית של השפה: במהלך ההיסטוריה פילוסופים רבים אשר קיבלו את העמדה הדואליסטית המפרידה בין הגוף לנפש, תהו היכן יש למקם את השפה. מחד גיסא, השפה היא המבע של המחשבה – הגילום האולטימטיבי של הנפש; מאידך גיסא, גילויה הוא דרך איברי הדיבור הגופניים, והיא באה לידי ביטוי בעזרת החיתוך הפיסי של איברי הדיבור. מאז הגילויים של

פול ברוקה וקרל ורניקה על אזורים במוח, שפגיעה בהם גוררת קשיים בהפקה או בעיבוד של השפה – הממשות הפיסית של השפה קיבלה אופי אחר. כך, למשל, הבלשן השוויצרי פרדיננד דה-סוסיר ואחרים הבינו שברמה מסוימת המחקר של השפה הוא מחקר על ייצוג של תופעה פיסיוולוגית.² ממילא יש ממד שבו חקר השפה אמור להתאים לדרך שבה נחקרים אובייקטים מן הסוג הזה.

(2) מושג הדקדוק: מאז ימי המדקדקים היוונים והרומיים, חוקרי השפה עמדו על כך שהשפה עונה לכללי דקדוק. כאשר מניחים להיבט הנורמטיבי של הדקדוק, אזי מבחינים שדקדוק הוא למעשה אוסף של חוקים המספק פרדיקציות על אלו צורות חדשות אפשר לייצר בשפה. בעקבות הפיתוח של המחקר הפסיכולוגי בשלהי המאה ה-19, בלשנים ופסיכולוגים החלו להבין שלמעשה אפשר לדבר על הדקדוק כישות פסיכולוגית, שדוברי השפה יודעים לייצר מבעים חדשים, בין ברמה המורפולוגית (יצירה של צורות פועל או שם חדשות),³ בין ברמה התחבירית (צירוף של יחידות לקסיקאליות שמעולם לא צורפו יחד, והיכולת לצרף אותן בלי מגבלה).⁴ המטרה של הבלשנית, לפי זה, היא להציג "דקדוק" מדויק לשפה. היא מציגה "חוקים", ובאופן מהותי הצורה של העבודה המדעית שלה זהה לצורה של

² בין הראשונים להעיר על כך היה פרדיננד דה סוסיר. ראו De-Saussure, Ferdinand, *Writing in General Linguistics*, Bouquet, Simon, Rudolf Engler, Carol Sanders, & Matthew Pires (eds). 2006. Oxford: Oxford University Press, p. 185.

³ זו התרומה הייחודית של פרדיננד דה-סוסיר, ראו על כך במאמרי Bar-Asher Siegal, Elitzur A. "Saussure as a Synthesis of the Grammarians and the Neogrammarians: A Study in Saussure's Philosophy of Science through the Lens of a Historical Discussion". *Proceedings of the Conference: The Cours de Linguistique Générale revisited: 1916-2016*, POLIS, Jerusalem on April 2016. (in press)

⁴ זה מוקד החידוש של נעם חומסקי, והרעיונות הללו כבר עומדים בבסיס של ספרו הראשון *Syntactic Structures*, שיצא בשנת 1957.

ההכללות המדעיות בתחומי מדעי הטבע. ההכרח שבו הדובר נתון לציית לכללי הדקדוק, עורר לחשוב שמדובר כאן בתחום הנתון לפרדיגמה המדעית של מדעי הטבע. כבר המדקדקים הקדומים הביעו רעיונות דומים לכך. כך למשל מרקוס טרנטיוס וארו (116-27 לפנה"ס) דיבר בחיבור "על הדקדוק הלאטיני" על חוקי הדקדוק שדוברי השפה מחויבים להם כחוקי טבע (חרף העובדה שבאותה הפסקה הוא טוען שהם תלויים בקונבנציה חברתית!).

לצד האלמנטים שדחפו את חקר השפה לעבר גוני מחקר ממדעי הטבע, לא בכדי חקר השפה עדיין מצוי בתוככי מדעי הרוח, ואפשר לחשוב על סיבות שונות למיקום הגיאוגרפי-אינטלקטואלי הזה. נמנה שתיים מהן, האחת היסטורית והשנייה נוגעת לאחד מן המאפיינים המהותיים של מדעי הרוח שדיברנו עליהם לעיל:

- 1) הרקע ההיסטורי: העיסוק הקלאסי בשפה היה פדגוגי-פילולוגי ונועד בראש ובראשונה לצרכי ניתוח טקסטים עתיקים והבנתם. מעבר לכך, המחקר הבלשני הראשוני היה פילולוגי, ועסק בעיקר בשפות עתיקות מתוך רצון לשחזר את השפות ההיסטוריות המקוריות. כמו כן, חוקרי השפות העתיקות היו פילולוגים שעסקו בטקסטים העתיקים הרלוונטיים.
- 2) הבלשן הוא המדען אך גם מושא המחקר עצמו: כפי שראינו, דילתיי אפיין את מדעי הרוח בכך שיש בהם אלמנט אישי: המדען נסמך על היכרות אינטימית עם מושא המחקר. כך כמובן הם פני הדברים גם בעיסוק בשפה, כאשר מבקשים לחקור את השפה כתופעה פסיכולוגית, הרי שלמעשה הבלשנים חוקרים את התופעה המוכרת להם באופן בלתי אמצעי, וקשה לבלשן להתנתק מהחוויה האישית שלו בתור דובר של שפה טבעית.

אם נחזור לגישות השונות למדעי הרוח הנעות בין העמדה של מיל הדורש לחקור את הרוח באותם האופנים שבהם חוקרים את הטבע, לבין העמדה של דילתיי המבקשת לחקור את הרוח באופן שונה מתוך מבט פנימי של החוקר, נראה שיישומן בבלשנות נקשר גם עם שימת

דגש על ההיבטים השונים שהוזכרו בסעיף הזה בנוגע לשפה. כלומר, מצד אחד אפשר לשים דגש על ראיית השפה כתופעה פיסיוולוגית המתממשת במוח, ואז היישום של האופן ההסברי של מדעי הטבע מתבקש. אך אפשר להתמקד בכך שמדובר בפעולה אנושית המבטאת את צורכי הרוח להביע את עצמה, ואז המוקד יהיה באפיון פרשני של התופעות של השפה מתוך הזדהות של החוקר עם מושא מחקרו והישענות על ה־common sense. חדי עין ישימו לב שאפשר למפות את הגישות התיאורטיות הבלשניות השונות המצויות כיום ברחבי העולם המערבי, כממוקמות על נקודות שונות בציר שבין שתי העמדות הקיצוניות הללו, ואפרט מעט על כך.

באופן גס ומכליל אפשר לאפיין שני זרמים בחקר השפה: גישה אחת נטועה יותר בעולם מדעי הרוח, ושורשיה באסכולת פראג הפונקציונאלית. גישה זו מבקשת לנתח את השפה לאור התפקיד שלה כמכשיר תקשורת. הבלשן מבקש לנתח את הפונקציות השונות של החלקים השונים של המבנה של השפה ולבחון כיצד הם תורמים לתקשורת. הוא נשען על הבנה אינטואיטיבית כיצד מייצרים תקשורת, ומה מתרחש בשיח בין בני אדם. בכך הוא נשען על ה־common sense, וההסברים נשענים על תובנות אינטואיטיביות של מה מתרחש כאשר בעלי תבונה מתקשרים זה עם זה, מה הצרכים שלהם ומהן המטרות שאותן הם מבקשים להשיג בעת שהם מעבירים מידע.

הגישה השנייה מחפשת להציג מודלים הסבריים למה מתרחש בשפה, בלי כל יומרה לאינטואיטיביות של החוקים הדקדוקיים המדוברים. הדקדוק אינו אמור להיות "הגיוני" או ש"ברור" מדוע הוא כזה ולא אחר. הצורה המדעית של ההסבר הבלשני זהה לצורה המדעית של כימיה או ביולוגיה – ההסבר ממדל את התופעה הלשונית וקובע חוקים הצופים את ההתנהגות הלשונית של הדוברים, והתקפות של התיאוריה מתקבלת אך ורק מתוך ההתאמה של החוק הדקדוקי למצוי בשפה, ויכולתו לצפות אלו מבעים יהיו דקדוקיים ואלו לא.

ספרה של נורית מלניק שייך לגישה השנייה – הניתוח של התופעות הלשוניות אינו "הגיוני". ההסברים לתופעות הלשוניות אינם נשענים

על תובנות אינטואיטיביות, כמו למשל, על ראיית השפה כמכשיר תקשורתי מתוך הבנה של הצרכים שיש לשותפים באירוע של העברת מסר. הניתוחים הלשוניים המוצגים בו הם מהסוג המדעי המקבילים את תוקפם מכך שהם מהווים מודל מוצלח לתופעות לשוניות. כל שנדרש מחוקי הדקדוק הוא לאפשר לנו לצפות מה עשויים להיות המבעים הבנויים כהלכה, ואף לצפות מה ייתפס בעזרת דוברי השפה כמבע שאיננו מוצלח – או באופן מדויק יותר: שאינו דקדוקי. לאור זאת, הספר הזה מציג פרדיגמה חשובה בחקר השפה ולהשלכות שיש לנקיטת עמדה מעין זו. אפנה תחילה להציג את תכניו של הספר, ואז אפנה להמחיש כמה עקרונות חשובים העומדים ביסוד המחקרים העוסקים בממשק שבין שפה לקוגניציה.

הצגה של תכני הספר

הספר "שפה וקוגניציה" עוסק במפגשים שבין תופעות לשוניות הנחקרות בבלשנות לבין סוגיות מרכזיות בחקר הקוגניציה. הוא מתמקד בארבעה נושאים בלשניים ברמות ניתוח שונות: ברמה הפונולוגית (יחידה 2) הוא עוסק במבנה ההברה מתוך בחינה של השאלה הגדולה יותר שיש לה חשיבות לשאלות קוגניטיביות: האם יש מאפיינים אוניברסליים להברה? וכנגזרת מכך מנסים להבין האם יש ידע פונולוגי מולד שיכול לבוא לידי ביטוי בהיבטים השונים של מבנה ההברה. למשל, מתוארת תיאוריית האופטימליות המניחה שהדקדוק של שפה טבעית הוא מערכת היררכית של אילוצים בין הייצוג של הקלט לייצוג של הפלט. על פי הגישה הזאת, כאשר יש קלט מסוים של מילה יש אפשרויות שונות כיצד להנפיק אותה, ומתוך בחירה בין אילוצים, דוברי השפה בוחרים את האפשרות שבה היא תונפק בסופו של דבר. על פי הגישה הזאת האילוצים הם אוניברסליים, ויש הבדלים בין שפות שונות בדירוג של האילוצים, והם שאחראים לגיוון בין השפות במישור הפונולוגי.

ברמה המורפולוגית (יחידה 3) הדיון עוסק בתופעה של "יוצאים מן הכלל בדקדוק". כל לומד של שפה זרה מכיר את ההבחנה בין השלב שבו נלמד הדקדוק הסדיר, ולאחר מכן עוברים ל"יוצאים מן הכלל". ההנחה היא שגם לומדי השפה הראשונה מתמודדים עם הפער הזה,

ולכן אנחנו נתקלים אצל ילדים בהסדרת יתר (overregularization). כך, למשל, בעברית ילדים הוגים את המילה "אבן" כ-*avan*, כנראה בשל יישום החוק ש"ההבדל בין צורת היחיד לצורת הרבים הוא רק סיומת הרבים" (כמו ביחס שבין "עץ" ל"עצים"). זו למעשה תופעת ה"אנלוגיה" שדה-סוסיר ובני תקופתו למדו ממנה שיש ממשות פסיכולוגית לדקדוק.⁵ המוקד של הפרק הוא איך בכל זאת נלמדים היוצאים מן הכלל, עד כמה יש בהם כללים ועד כמה כל אחד מהם נלמד באופן פרטני. המוקד בספר בהקשר הזה הוא בתיאוריות פסיכו-בלשניות המבקשות ללמוד מדרך הלימוד של השפה על הדרכים שבהן המחשבה האנושית פועלת, תוך יישום של שתי הגישות המרכזיות בחקר הקוגניציה: גישות סימבוליות (הרואות בנפש האדם כמעין תוכנה חישובית, שבה התהליכים הקוגניטיביים הם למעשה תהליכים שיטתיים של עיבוד נתונים), לבין הגישות הקונקציוניסטיות (המקבלות השראה מהמבנה הניורוני של המוח ומערכת העצבים המייצרות תהליכי חשיבה מורכבים שעובדים במקביל, שבה המערכת לומדת באופן מדורג מתוך תיקוני טעויות). ביחידה הזאת מתוארות שתי הגישות כמתחרות זו בזו, ומוצגת גם גישה המנסה לשלב בין הגישות הללו.

ברמת התחביר (יחידה 4) העיסוק הוא בפסוקיות זיקה לאור הניתוח התחבירי המקובל בבלשנות הגנרטיבית, והמוקד של הפרק הוא בבחינה של מספר תיאוריות הבודקות את יחסי הגומלין בין המחקר על פגיעות מוח לבין המחקר הבלשני תיאורטי. באופן מעשי נבדקת השאלה, מדוע לאנשים עם פגיעות מוח מסוימות יש קושי בהבנה של מבנים מסוימים וביניהם פסוקיות זיקה. הדיון על הסמנטיקה (יחידה 5) הוא בתוך המתודה של סמנטיקה פורמלית הנשענת על סמנטיקה מודל-תיאורטית שפותחה עבור שפות פורמליות, ומאז עבודתו של הלוגיקאי ריצ'ארד מונטגיו (1930-1971), היא אומצה גם לחקר הסמנטיקה של שפות טבעיות. היחידה הזאת עוסקת בשאלות המעסיקות תיאוריות בקוגניציה בנושא של רכישת השפה, תוך בחינת

⁵ ראו המאמר המוזכר לעיל בהערה 3.

הרכישה של השימוש בכמתים (כדוגמת: "כל", "חלק") והטווחים שהם פועלים עליהם – במיוחד לאור ההבדלים הקיימים בין שפות בנוגע לדרך שבה המשפטים בשפה הדבורה "מתורגמים" למבנה הלוגי שלהם.

היחידות השונות בנויות באופן מודולרי, וזאת כדי להבין את הממשקים בין הבלשנות והמחקר הקוגניטיבי הנדרש. כלומר, בדרך כלל מוצגת תחילה הידע הנדרש לשם ההבנה של המפגש בין התחומים בבלשנות או בקוגניציה בנפרד, ואז מפגישים בין תחומי הידע. המפגש נעשה בעזרת קריאה מונחית של מאמרים מרכזיים בתחומים הרלוונטיים, והקוונה כיצד להתמקד בנקודות המהותיות שבמאמרים. חשוב להדגיש שהספר הזה הוא "קורס מתקדם במדעי הקוגניציה". לשם הבנה של החומר נדרש ידע קודם בבלשנות תיאורטית ובמדעי הקוגניציה. מי שמעוניין בכך, יכול לרכוש את הידע הזה מקורסים אחרים של האוניברסיטה הפתוחה, כדוגמת הקורס "מבוא לבלשנות תיאורטית" והקורס שעוסק ב"פילוסופיה של מדעי הקוגניציה". בחלק מהפרקים ההישענות הזאת הכרחית, והקוראת בלי רקע עשויה להתקשות בהבנה של הדיונים בפרקים הרלוונטיים בספר הזה, ולשם כך נדרש ללמוד קודם לכן את היחידות המפורטות יותר בקורסים הקודמים (או בידע ממקום אחר).

בדברים הבאים אינני מתכוון לסקור את הספר לפרטיו, אלא לעמוד על המטרות של הספר, ולהצביע על הנחות המוצא שיש בבסיס של הספר והתפיסה המדעית שעומדת ביסודו, ובכך לחזור ולטפל בנושאים שנגענו בהם בחלקים הקודמים של הדיון.

חזרה לתפיסה המדעית העומדת ברקע של הספר

כל תיאוריה מדעית מתיימרת לעמוד בדרישות של עיקרון השלמות – כלומר שכל הנתונים הרלוונטיים מוסברים על פי התיאוריה באופן שלם (ועקיב). ברם השאלה המהותית היא מהם הנתונים הרלוונטיים למחקר בלשוני. במילים אחרות, אם הבלשנות מתיימרת להיות המחקר המדעי של השפה – אזי צריך להיות ברור מה טבעה של השפה שאותה חוקרים, ומהן התופעות שאותן צריך לחקור ולהסביר.

באופן מסורתי בלשנים חקרו דקדוק של שפה מסוימת: אנגלית, ספרדית, ערבית או אתיופית בתקופה נתונה. המטרה הייתה לאתר את חוקי הדקדוק, כך שאפשר יהיה להכליל את כל המתועד תחת חוקים מסוימים, על פי רמות שונות של ניתוח: הרמה הפונולוגית, המורפולוגית והתחביר. ברם, מטבע הדברים אנחנו נדרשים לענות על השאלות האלה: מה בדיוק מושא המחקר? מהי אותה האנגלית שנחקרת, ומה הממשות האונטולוגית של שפה עתיקה, כמו האכדית, שממצאיה נפרשים על פני מאות אם לא אלפי שנים? היו בלשנים, כבלשן האמריקאי ויליאם דוויט ויטני (1829-1894), שסברו ששאלות מן הסוג הזה אינן צריכות להטריד את המחקר המדעי של השפה, שכן הבלשן הוא איש הרוח שאינו צריך להציג תיאוריות מדעיות כמו במדעי הטבע, והממשות הריאליסטית איננה חשובה.⁶ מעבר לכך, היו פילוסופים כקווין שסברו שאכן צריך להגיע אך ורק לתיאור של דקדוק שלם, ושאלת הממשות של היכן השפה מצויה או השאלה מה טבעה אינן במסגרת הדאגות של הבלשן, הואיל והמדען צריך להציג אך ורק מערכת חוקים.⁷

ברם, כפי שציינתי לעיל, שתי עובדות מהוות סיבה לכך שבחקר הבלשנות נראה לרבים שלא די בכך, ושהתיאור הבלשני חייב להסביר או, לפחות, להתאים לממצאים אחרים מעבר לכך: העובדה שהשפה היא תופעה פסיכולוגית, והעובדה שיש ממשות פיסית לשפה במוח. הספר הנסקר, המבקש לטפל במפגשים שבין הבלשנות התיאורטית וחקר הקוגניציה, מציג מטבע הדברים את הגישה המחקרית שלוקחת ברצינות רבה את הנתונים הללו. על פי העמדות הללו, מעבר לצורך להתאים לממצאים הלשוניים (ונדרש עוד להגדיר מהם), התיאוריה הדקדוקית נדרשת להתאים גם לממשות הפסיכולוגית וגם לממצאים הנוירולוגיים – הממקמים כישורי לשון באזורים ספציפיים של המוח.

⁶ דיון נרחב במשנתו המדעית של ויטני מצוי בספר Stephen G. Alter. *William Dwight Whitney and the Science of Language*. Johns Hopkins University Press 2005.

⁷ Quine W. V. "Methodological Reflections on Current Linguistic Theory", *Synthese* 21: 386-398

בהקשרים הפסיכולוגיים משתמשים בכלים שונים הבוחנים את העיבוד של הנתונים (כדוגמת תזוזות עיניים, זמן תגובה וטעויות הפקה), ונבחנת ההתאמה לתיאוריות למידה שונות – כאשר הוויכוח המשמעותי ביותר נוגע לאופי של החלק המולד בכושר הלשוני, האם הוא ספציפי לשפה או שהוא כושר לימוד כללי. בהקשר הנוירולוגי נבחנות בדיקות ספציפיות של עיבוד והפקה אצל אנשים שיש להם אפאזיה (ליקויי שפה הנובעים בפגיעה במוח).

בנוגע לממצאים הלשוניים עצמם, החיפוש הוא אחר התופעה הפסיכולוגית, וממילא הצורך הוא לאפיין את הידע הלשוני. ברם, הכוונה היא לידע הבלתי מודע שיש לדוברים, אותו הידע שמאפשר לייצר מבעים חדשים באופן אינסופי. כאשר מדברים על ידע כזה, ההנחה היא שידע זה נשען על כושר מסוים הנתון לכל בני האדם באשר הם אדם – וממילא יש רמה מסוימת של הכללה שבה כל שפות העולם צריכות להיות זהות, וזה מה שמוביל למחקר ועיצוב של הדקדוק האוניברסלי (universal grammar). זהו אילוץ משמעותי לכל תיאוריה בלשנית קוגניטיבית, ובהקשר הזה יש דיון מרובה מהי רמת ההכללה הנדרשת; והאם היא ברמה של "דקדוק" עם חוקי ייצור (כלומר מערכת של חוקים שמובילה להיווצרות הביטוי "הדקדוקי"), או שמא מדובר באילוץ על כל ידע לשוני באשר הוא (כלומר שמתחילים עם המכלול של כל האפשרויות, ואילוץ שונים מסירים את האפשרויות שהן בסופו של דבר אינן דקדוקיות).

הספר מטפל בנושאים הללו בצורה יפה ומדויקת, ועיון קפדני בפרקים השונים, מתוך מודעות לנושאים הללו, עם לימוד מדויק של המאמרים המוצגים בו – מעניק תמונה עמוקה ומקיפה של הנושאים המרכזיים שנידונים היום במנעד הרחב של המחקר הבלשוני.

השלכות לדיון הכללי על מדעי הרוח

אני מבקש כעת לעמוד על כמה נקודות מעבר לדיון הספציפי על החיבור שנדון כאן. בדברים הבאים אני רוצה לדון בהשלכות של מה שנסקר כאן לשאלות הנוגעות למדעי הרוח באופן רחב יותר, ובמיוחד לסוגי העיסוק שיש במדעי הרוח. באופן ספציפי אני רוצה להצביע על

העובדה, שלעתים קרובות נקודת ההסתכלות על מדעי הרוח נוטה להיות צרה ומונוליטית.

פתחתי את הדיון באפיון מהותי של מדעי הרוח, וכיצד המטרה המקורית הייתה לחקור את הרוח האנושית בת-החורין שאיננה נתונה למגבלות החוקיות. באופן כמעט פרדוקסאלי, אפשר לראות כיצד לא פעם בתחום של מדעי הרוח התהפכו היוצרות, והכלים הפכו לעיקר; והרעיון המקורי, שהניח את הנשגב בחירות המחשבה האינסופית, חדל לפעום. אבהיר למה הדברים מכוונים: פעמים רבות נדמה שהדרישה "להגן על עתיד מדעי הרוח" איננה מלווה עוד ברצון לגלות דרכים ואופנים חדשים להבנת התרבות והרוח, אלא ברצון שמרני להציל את הדרכים הישנות ולעתים אף המיושנות לחקור, לשכפל וכמובן גם למחזר את המחקר של הדורות הקודמים, מתוך קידוש של כלי מחקר שפותחו במאה ה-19, כמעין דת אלטרנטיבית. אנחנו שומעים שוב ושוב כיצד מי שאינו מכיר את שירת יוון על בוריה, או מי שאיננה קוראת את משלי לה־פונטיין בצרפתית נותרים עם מחסור מהותי בידע הנדרש להבנה של התרבות האנושית.

לדברים הללו יש גם השלכה מעשית, מאבקים על משרות ותקנים רק בגלל שכך היה בדורות הקודמים. בחוגים נבדלים יש חוקרים העוסקים בנושאים כמעט זהים, והסיבה שיש כפל ושילוש נובעת משום שהאחד הוא ממשיכו של פלונית והשנייה היא יורשת דרכו של אלמוני. עיון מדויק מלמד אותנו שבסופו של דבר באזורים שלמים של מדעי הרוח החוקרים החדשים אינם נבחרים על פי חדשנותם אלא אך ורק על פי התאמתם למסלולי מחקר כמעט דטרמניסטים.

דברים אלו מתקשרים גם לחלוקת המשאבים של קרנות מחקר. לצערנו, אנחנו רואים לא פעם שכדי לקבל מענק במדעי הרוח, רצוי שלא לחדש או להציע מתודולוגיות חדשות. כל חוקר נעדר פרסומים יכול להציע שוב ושוב פרויקטים של הוצאה של "מהדורות מדעיות" של טקסטים איזוטריים, וחזקה על חברי הועדות – שומרי החומות – שידאגו לממן את הבקשות הללו, שכן זו דרך הזהב של מדעי הרוח בטהרתם.

בדברים הללו אינני מבקש לבטל את הצורך במחקרים הללו (שאף אני שייך אליהם לעתים קרובות), אלא לצאת נגד ראייה מונוליטית

של תחומי הידע הרלוונטיים. הגיבוש של התחומים השונים תחת קורת גג אחת של הפקולטאות למדעי הרוח עשוי להטעות, שכן התחומים הנחקרים והנלמדים בפקולטאות הללו אינם עשויים מקשה אחת. הדיסציפלינות נבדלות באופן מהותי באופי מושאי המחקר שלהן, ובתפיסת המדעיות שעליהן הן מושתתות. ברמה המחקרית יש לתחומים רבים במדעי הרוח ממשקים טבעיים עם תחומים מפקולטאות אחרות: למשל, לחוקרת התלמוד או ההיסטוריה של ההלכה בימי הביניים זיקה עם איש המשפט העברי, לחוקר הפילוסופיה הפוליטית עם חוקרת ממשל, לפילוסוף של הלשון עם המתמטיקאית, לחוקר השפה ממשק עם חוקרים מפסיכולוגיה וממדעי המוח, ולחוקרת של המזרח התיכון יש שיח ושיג עם המחקר הגיאוגרפי.

לדברים הללו השלכות במישורים רבים: השקעת משאבי מחקר, חינוך חוקרים עם ידע מעמיק בכל התחומים הללו, וגם יכולת לעניין צעירים וצעירות עם נטייה לדיוק של מדעי הטבע לשלב בין ההרגל להצטיין במחקר חישובי עם הרצון לפענח את התרבות והרוח האנושית באופן חדש ומרענן.

אני סבור שבכוח ההיכרות עם המחקר של השפה וממשקיו עם תחומי ידע רחבים לגרות לחשיפה רחבה של מרחבים גדולים יותר של עיסוק במדעי הרוח, ולעורר תמיכה ועניין בחידוש ובהרחבה של אופקי הדעת, ולקרב אותנו להבנה עמוקה יותר לגדולתה של הרוח האנושית.

אליצור בר־אשר סיגל, המרכז לשפה, לוגיקה וקוגניציה (LLCC),
האוניברסיטה העברית בירושלים